

Rafał Mańko¹

Uniwersytet Środkowoeuropejski w Budapeszcie

Problem autonomii prawa w świetle hylemorficznej teorii J.B. Paszukanisa²

1. Wprowadzenie

Sto lat temu ukazała się *Ogólna teoria prawa i marksizm* Jewgienija Bronisławowicza Paszukanisa³. Oryginalność tej publikacji nie wynikała z samej próby zbudowania marksistowskiej teorii prawa, bowiem tego typu zadania podejmowało się wielu autorów przed i po J.B. Paszukanisie, z różnym zresztą skutkiem. Tym natomiast co ją wyróżnia na tle światowego dorobku filozofii prawa jest zamierzenie zbudowania hylemorficznej teorii prawa wokół pojęcia formy prawnej. Przypomnijmy, że hylemorfizm *sensu stricto* jest to stanowisko filozoficzne, według którego w dociekaniach ontologicznych (metafizycznych) właściwe jest wyróżnianie dwóch przeciwstawnych wymiarów czy też płaszczyzn bytu – tj. jego formy oraz materii. Hylemorfizmem *sensu largo* jest natomiast posługiwanie się pojęciami formy i materii także poza obrębem ontologii (metafizyki), na przykład w etyce czy ontologii społecznej. Genezy hylemorfizmu należy poszukiwać w teorii form Platona, ale dopiero uzupełnienie pojęcia formy (gr. *μορφή*, *morfe*) o pojęcie materii (gr. *ὕλη*, *hyle*) przez Arystotelesa należy uznać za właściwy początek stanowiska hylemorficznego w filozofii⁴. Arystotelesowski hylemorfizm wywarł silny wpływ na filozofię scholastyczną i pozostawał częścią filozoficznego kanonu myślenia aż do początków ery nowożytnej, gdy w obrębie filozofii przyrody został wyparty przez mechanistyczną koncepcję materii w XVII i XVIII w.⁵ Chociaż w erze nowożytnej hylemorfizm nie odgrywał aż takiej roli jak w filozofii starożytnej i scholastycznej, można wskazać na jego obecność w myśli takich filozofów jak Gottfried W. Leibniz⁶ czy Georg

¹ Numer ORCID: 0000-0003-0927-2662. Adres e-mail: MankoR@ceu.edu

² Artykuł niniejszy wyraża jedynie osobiste poglądy autora.

³ Przekład polski: J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria prawa i marksizm*, przeł. L. Lisiakiewicz, Warszawa 1985. Odnośnie do życiorysu J.B. Paszukanisa zob. A. Bosiacki, *Utopia. Władza. Prawo. Doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917–1921*, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 220–222; M. Head, *Evgeny Pashukanis: A Critical Reappraisal*, Abingdon–Nowy Jork 2008, 153–168; B. Bowring, *What was Pashukanis Seeking to Do With his Concept of ‘Legal Form’, and Does It Have Continuing Relevance?*, w: *Legal Form: Pashukanis and the Marxist Critique of the Law*, red. G.G. Fusco, P. Tacik, C. Cercel, Abingdon–Nowy Jork 2025, s. 15–20; A. Lukina, *Legal Form in the Soviet Dictatorship: Evgeny Pashukanis and his Interlocutors*, w: *Legal Form: Pashukanis...*, s. 36–38.

⁴ M. Krąpiec, *Materia i forma. Ich różne rozumienie w historii filozofii*, „Roczniki Filozoficzne” 1968/1, s. 55–60; W.M.R. Simpson, *Hylomorphism*, Cambridge 2023, s. 4–6.

⁵ M. Krąpiec, *Materia i forma...*, s. 61; W.M.R. Simpson, *Hylomorphism...*, s. 6–10.

⁶ Por. J.E.H. Smith, *Leibniz’s Hylomorphic Monad*, „History of Philosophy Quarterly” 2002/1, s. 21–42.

W.F. Hegel⁷. Od tego ostatniego hylemorfizm przejął zaś Karol Marks⁸. Co warte podkreślenia, współcześnie zauważalny jest renesans hylemorfizmu, występujący z jednej strony w filozofiach poszczególnych nauk empirycznych (np. w filozofii fizyki czy filozofii biologii)⁹, jak też w ontologii społecznej¹⁰, a także w metafizyce analitycznej, gdzie umacnia się nurt neoarystotelizmu analitycznego¹¹.

Celem niniejszego artykułu jest próba zrekonstruowania wizji autonomii prawa na gruncie hylemorficznej teorii prawa J.B. Paszukanisa¹².

Jak wskazuje Włodzimierz Gromski, pytanie o autonomię prawa możemy stawiać na czterech płaszczyznach: ontologicznej, poznawczej, aksjologicznej i funkcjonalnej¹³. Z autonomią poznawczą autor ten wiąże także problematykę autonomii nauki prawa oraz autonomię decyzji stosowania prawa¹⁴. Odrębnym zagadnieniem, powiązaniem najsilniej z autonomią aksjologiczną i funkcjonalną, jest autonomia prawa wobec polityki¹⁵. Na autonomię prawa można więc patrzeć zarówno od strony jej określonych płaszczyzn (wymiarów), jak i od strony poszczególnych subświatów instytucjonalnych, odnośnie do których stawiamy pytanie, czy prawo jest względem nich autonomiczne. W ujęciu Artura Kozaka byłyby to przede wszystkim subświaty polityki, ekonomiki, religii czy obyczajów¹⁶. Niezależnie od konkretnych sposobów pojmowania autonomii prawa, sądzę, że można je sprowadzić do pytania o samodzielność prawa w jego relacjach względem tego, co pozaprawne¹⁷.

Chociaż J.B. Paszukanis nie posługuje się w *Ogólnej teorii...* pojęciem autonomii prawa, to niewątpliwie zagadnienie to ma dla niego znaczenie pierwszoplanowe. Bez przesady można wręcz stwierdzić, że zdecydowana większość jego wywodów stanowi polemikę z autorami, którzy autonomii prawa z różnych przyczyn nie uznają, np. utożsamiając prawo z ideologią (jak Michaił Rejsner)¹⁸, z przeżyciami psychicznymi czy moralnością (jak Leon Petrażycki)¹⁹ albo z wolą klasy panującej (jak Piotr Stuczka)²⁰, jak też z autorami, którzy negując realizm prawniczy (w istocie – hylemorficzny) sprowadzają zjawiska prawne do norm w oderwaniu od realnych stosunków prawnych, jak

⁷ Zob. np. G.W.F. Hegel, *Nauka logiki*, przeł. A. Landman, Warszawa 2011, t. 2, s. 94–108.

⁸ Por. G. Schimmenti, *Marx's Dissertation in Light of the Value-Form*, „Historical Materialism” 2023/4, s. 216. Do głębi hylemorficzna jest w szczególności kluczowa koncepcja wartości wymiennej i przeciwstawnej jej wartości użytkowej, rozwinięta w *Kapitale* – towar ma bowiem swoją stronę materialną (przedmiot materialny), której odpowiada forma wartości wymiennej.

⁹ W.M.R. Simpson, *Hylomorphism...*, s. 13–39.

¹⁰ Zob. np. R.C. Koons, *The ontological and epistemological superiority of hylomorphism*, „Synthese” 2021/198, s. 885–903; A. Passinsky, *Norm and Object: A Normative Hylomorphic Theory of Social Objects*, „Philosophers' Imprint” 2021/5, s. 1–21.

¹¹ W.M.R. Simpson, *Hylomorphism...*, s. 10–11.

¹² W niniejszej pracy odnoszę się do teorii J.B. Paszukanisa zawartej w *Ogólnej teorii*, pomijając dzieła późniejsze. Przyjmuję bowiem za Robertem Sharletem i Chiną Miéville, że dalszy rozwój poglądów zawartych w jego publikacjach – prowadzący w istocie do ich krańcowego odwrócenia na podstawie tzw. samokrytyki – nie wypływał z ich swobodnego rozwijania, lecz był podyktowany chęcią dopasowania się do zmienionych warunków intelektualnych, wynikających z rozwoju totalitaryzmu stalinowskiego w ZSRR. Por. C. Miéville, *Between Equal Rights: A Marxist Theory of International Law*, Leiden–Boston 2005, s. 76, z powołaniem się na pracę: R. Sharlet, *Pashukanis and the Commodity Exchange Theory of Law, 1924–1930: A Study in Soviet Marxist Legal Thought* (niepubl. rozprawa doktorska, Indiana University 1968), s. 268–287.

¹³ W. Gromski, *Autonomia i instrumentalny charakter prawa*, Wrocław 2000, s. 22.

¹⁴ W. Gromski, *Autonomia...*, s. 23–24.

¹⁵ W. Gromski, *Autonomia...*, s. 29–41.

¹⁶ A. Kozak, *Myslenie analityczne w nauce prawa i praktyce prawniczej*, Wrocław 2011, s. 58, 116–119, 155.

¹⁷ Por. W. Gromski, *Autonomia...*, s. 29.

¹⁸ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 58–63.

¹⁹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 175.

²⁰ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 72. Por. M. Mołyuk, *Teoria prawa radzieckiego w poglądach wybranych prawników II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2010/9, s. 70; A. Lukina, *Legal Form...*, s. 46.

Hans Kelsen²¹ czy też do apriorycznych pojęć, jak neokantyści²², tym samym gloryfikując formę prawną w oderwaniu od jej treści²³. Z polemik tych wyłania się gmach realistycznej, materialistycznej i w gruncie rzeczy ontologicznie juryscentrycznej teorii prawa J.B. Paszukanisa, opartej o hylemorficzne założenie, że zjawiska prawne należy rozpatrywać pod kątem dychotomii formy i materii oraz ich wzajemnej, dialektycznej relacji.

Dopiero na tle tak sformułowanych założeń teoretycznych możliwe jest postawienie pytania o autonomię prawa w sposób, w jaki zagadnienie to rozumie J.B. Paszukanis. Dlatego też najpierw zwięźle zostaną zrekonstruowane podstawowe założenia i tezy jego hylemorficznej teorii prawa (pkt 2). Następne refleksje będą dotyczyć zagadnienia będącego, w mojej ocenie, właściwym punktem wyjścia do podjęcia rozważań o autonomii prawa na gruncie jego teorii, a mianowicie problemu genezy formy prawnej (pkt 3), a dopiero w pkt 4 zostanie podjęta próba odpowiedzi na pytanie, jaka wizja autonomii prawa może zostać zrekonstruowana zgodnie z *Ogólną teorią*... J.B. Paszukanisa.

2. Podstawowe założenia i tezy hylemorficznej teorii prawa J.B. Paszukanisa

Istotą hylemorficznej teorii prawa J.B. Paszukanisa jest wprowadzenie kluczowego pojęcia formy prawnej²⁴. W konsekwencji to właśnie dialektyka formy i materii determinuje, na gruncie omawianej teorii, relacje prawa i ekonomiki²⁵. Co istotne, dialektyki tej nie można sprowadzić do uproszczonego schematu „bazy i nadbudowy”, który wywierał swego czasu wpływ na marksistowską teorię prawa²⁶. Jak trafnie wskazuje China Miéville²⁷, a za nim Gian Giacomo Fusco²⁸, jednym z kluczowych aspektów teorii J.B. Paszukanisa jest odróżnienie pojęć: formy prawa i nadbudowy prawnej²⁹. Formą prawa jest prawo rozpatrywane względem ekonomiki, a zatem prawo jako forma, w której dokonywane są akty ekwiwalentnej wymiany; nadbudową prawną jest natomiast gmach instytucjonalny, w którym forma prawa się urzeczywistnia, a w szczególności sądownictwo i prawo procesowe. Można chyba też przyjąć szerzej, że nadbudową prawną jest całokształt społecznej infrastruktury prawa, a zatem nie tylko instytucje szeroko pojętej ochrony prawnej, ale także całokształt ram prawa pozytywnego, w które ujęta jest forma prawna określonego miejsca i czasu. Nadto celowe wydaje się odróżnienie od siebie, na gruncie teorii J.B. Paszukanisa, formy prawa (ros. *форма права*) i formy prawnej (ros. *правовая форма*, względnie *юридическая форма*). O ile to pierwsze pojęcie, jak wskazałem wyżej, oznacza formę prawa *in genere*, o tyle formami prawnymi są realne i konkretne, spożytywizowane przejawy formy prawa, takie jak np. rzymskie prawo prywatne, polskie prawo karne itp., przy czym dla J.B. Paszukanisa, forma prawa (ogólna) jest efektem istnienia form prawnych (konkretnych i realnych)³⁰.

²¹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria*..., s. 55.

²² J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria*..., s. 28–29.

²³ W. Stańkiewicz, *Koncepcja prawa J.B. Paszukanisa – dylematy teorii i praktyki*, „Państwo i Prawo” 1982/8, s. 43.

²⁴ M. Head, *Evgeny Pashukanis*..., s. 170–177.

²⁵ Por. M. Head, *Evgeny*..., s. 171.

²⁶ Por. C. Wilén, *Why Pashukanis was right: Abstraction and Form in The General Theory of Law and Marxism*, „Capital & Class”, online first 14.12.2023, <https://doi.org/10.1177/03098168231215417>, s. 17.

²⁷ C. Miéville, *Between*..., s. 88–89, 95–96.

²⁸ G.G. Fusco, *Legal Subjectivity and Abstraction: Tracing the Past of the Legal Form*, w: *Legal Form*..., s. 131.

²⁹ Por. J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria*..., s. 68. Por. C. Cerceel, *Impossible Objects of Marxist Legal Theory of Law: The Limits of the Legal Form*, w: *Legal Form: Pashukanis*..., s. 174.

³⁰ „...forma prawa, wyrażona drogą logicznych abstrakcji, jest produktem realnej lub konkretnej formy prawnej, realnym odbiciem stosunków produkcji” – J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria*..., s. 22.

Relacja pomiędzy Marksowskim pojęciem formy towarowej a Paszukanisowym pojęciem formy prawnej jest relacją analogii³¹, zgodnie z ujęciem, że „logika formy towarowej jest logiką formy prawnej”.³² Analogia ta wykracza jednak poza czysto formalne przeniesienie elementów konstrukcyjnych z jednego pojęcia na drugie, ale wynika także z istoty obu form, które wyrażają – każda w swojej dziedzinie – to samo zjawisko społeczne, jakim jest wymiana towarowo-pieniężna i jej konsekwencje w obszarze ontologii społecznej, a w szczególności zjawisko podmiotowości. Co więcej, analogia ta opiera się także na analogii metodologicznej, przejawiającej się w formułowaniu twierdzeń abstrakcyjnych na podstawie analizy konkretnych zjawisk³³.

Konsekwencją ujęcia prawa jako formy i powiązania jej genetycznego z formą towarową (o czym bliżej w kolejnym punkcie) było dla J.B. Paszukanisa uznanie prymatu (w porządku zarówno historycznym, jak i logicznym) autonomicznego podmiotu, prawa podmiotowego i stosunku prawnego nad suwerenem, prawem przedmiotowym i normami prawnymi³⁴ w ogóle.

Porządek prawny tym właśnie różni się od każdego innego porządku społecznego, że ustalony jest dla prywatnych, izolowanych podmiotów. Norma prawna otrzymuje swoją *differentia specifica*, wyodrębniając ją z ogólnej masy reguł postępowania – moralnych, estetycznych, utylitarnych itd. dzięki temu, że zakłada osobę obdarzoną prawem i aktywnie dochodzącą swych praw.³⁵

Tak pojmowane prawo (formę prawną) J.B. Paszukanis stanowczo oddziela nie tylko od ideologii³⁶, ale także od nadbudowy politycznej w postaci organizacji państwowej³⁷. Co oczywiste, takie ujęcie odbiega nie tylko od poglądów teoretyków prawa identyfikujących się z marksizmem, ale też od ujęć samego K. Marksa³⁸, z którym J.B. Paszukanis wchodzi w lekko tylko zawołowaną polemikę, podkreślając – wbrew filozofowi z Trewiru – że „prawo jako forma istnieje nie tylko w głowach i teoriach uczonych prawników”, ale że: „Ma ono równoległą realną historię, która rozwija się nie jako system myśli, ale jako specyficzny system stosunków, w które wstępują ludzie nie dlatego, że je świadomie wybrali, ale dlatego zmuszają ich do tego warunki produkcji”.³⁹

Tymczasem dla Karola Marksa i Fryderyka Engelsa prawo było tylko jednym z rodzajów ideologii⁴⁰, co do których pisali w *Ideologii niemieckiej*, iż: „Nie mają one historii,

³¹ A. Arndt, *Rechtsform gleich Warenform? Zur Methode in Paschukanis' Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, Berlin 2021, s. 43; L.L. Obermayr, *Die Kritik der marxistischen Rechtslehre. Zu Paschukanis' Begriff der Rechtsform*, Weilerswist 2022, s. 109–110. Należy w tym miejscu podkreślić, że ani Marks, ani Engels nie posługiwali się pojęciem formy prawnej i jej nie badali (B. Bowring, *What was Pashukanis...*, s. 15).

³² C. Miéville, *Between...*, s. 78.

³³ M. Bilharinho Naves, *Marxismo e direito. Um estudo sobre Pachukanis*, São Paulo 2000, s. 40–41.

³⁴ Jak zauważa Susan von Arx, celem J.B. Paszukanisa jest zbadanie formy prawnej „niezależnie od treści norm prawnych” – S. von Arx, *An Examination of E.B. Pashukanis's 'General Theory of Law and Marxism'* (niepublikowana rozprawa doktorska, State University of New York, 1997), s. 170, cyt. za.: C. Miéville, *Between...*, s. 91. Por. A. Kozak, *Poglądy Jewgienija B. Paszukanisa...*, s. 6–7.

³⁵ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 94. W innym miejscu autor stwierdza: „Prawo podmiotowe jest pierwotne, bowiem w ostatecznym wyniku opiera się na interesie materialnym, który istnieje niezależnie od tego, co zewnętrzne, od świadomego regulowania życia społecznego. Podmiot jako nosiciel i adresat wszystkich możliwych roszczeń, łańcuch podmiotów związanych roszczeniami, skierowanych wzajemnie – oto podstawowa tkanka prawna, odpowiadająca tkance ekonomicznej (...)” – J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 92.

³⁶ R. Mańko, *Paşukanis on Ideology and the Juridical (A Note on the General Theory of Law and Marxism)*, w: *Legal Form: Pashukanis...*, s. 76–102; C. Cercel, *Impossible Objects...*, s. 175.

³⁷ Odmienne twierdzi Maria Zmierczak w: M. Zmierczak, *Jewgienij Bronisławowicz Paszukanis i jego marksistowska teoria prawa — kilka refleksji krytycznych*, „Z Dziejów Prawa” 2019/20, s. 590.

³⁸ L.L. Obermayr, *Die Kritik...*, s. 144–146.

³⁹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 52–53.

⁴⁰ K. Marks, F. Engels, *Ideologia niemiecka*, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, Warszawa 1975, t. 3, s. 27.

nie mają rozwoju; to tylko ludzie, rozwijając swą produkcję materialną i swe materialne stosunki wzajemne, zmieniają wraz z tą swoją rzeczywistością również swoje myślenie i wytwory tego myślenia”.⁴¹ Natomiast fraza o wchodzeniu w określony system stosunków pod przymusem zarezerwowana była u K. Marksa dla stosunków ekonomicznych (produkcji)⁴², a nie prawnych:

W społecznym wytwarzaniu swego życia ludzie wchodzą w określone, konieczne, niezależne od ich woli stosunki – w stosunki produkcji, które odpowiadają określonemu szczeblowi rozwoju ich materialnych sił wytwórczych. Całokształt tych stosunków produkcji tworzy ekonomiczną strukturę społeczeństwa, realną podstawę, na której wznosi się nadbudowa prawna i polityczna i której odpowiadają określone formy świadomości społecznej.⁴³

Tak więc, o ile dla klasyków marksizmu prawo było traktowane jako zjawisko wtórne i heteronomiczne, należące do nadbudowy ideologicznej, u J.B. Paszukanisa podniesione zostało do rangi zjawiska autonomicznego, do czego powrócę w dalszej części rozważań. Pogląd taki spotkał się z krytyką ortodoksyjnych marksistów, np. Karla Korsch, który trafnie wytknęli J.B. Paszukanisowi odejście od poglądów K. Marksa⁴⁴.

Hylemorfizmu prawniczego J.B. Paszukanisa nie należy oczywiście mylić z formalizmem prawniczym w jego rozmaitych odmianach, włączając to Kelsenowski neokantyzm⁴⁵. Jewgienija B. Paszukanisa nie interesowała bowiem forma prawa jako przedmiot spekulacji, ale jako efekt filozoficznego abstrahowania od konkretnie istniejących, realnych form prawnych, na wzór rozumowania o prawidłach ekonomiki u K. Marksa⁴⁶. Hylemorfizm J.B. Paszukanisa można więc określić jako realistyczny⁴⁷ czy też materialistyczny.

Na koniec tego zwięzłego przeglądu teorii J.B. Paszukanisa należy wspomnieć o kwestii tzw. obumierania prawa, które należało do kanonu myśli marksistowsko-leninowskiej, dopóki nie usunął jej stamtąd Józef Stalin⁴⁸. Jewgienij B. Paszukanis twierdził, że wraz z zanikiem sprzeczności interesów prywatnych, zaniknie też i forma prawna, jako że jest ona związana z prywatną własnością i sporami. Pozornie zachodziła tu więc sprzeczność pomiędzy stanowiskiem J.B. Paszukanisa a pozostałymi teoretykami radzieckimi, w tym Andriejem Wyszyńskim, którzy twierdzili, że w ZSRR prawo nie tylko nie obumiera, ale wręcz się umacnia⁴⁹. Różnica ta – która jakoby doprowadziła w ostateczności do rozstrzelania J.B. Paszukanisa⁵⁰ – wynikała jednak przede wszystkim z tego, jak obie strony teoretycznego sporu definiowały prawo. Dla A. Wyszyńskiego prawem była wola klasy panującej podniesiona do godności ustawy⁵¹; dla J.B. Paszukanisa forma

⁴¹ K. Marks, F. Engels, *Ideologia...*, s. 28 i 71.

⁴² Por. B. Melkevik, *Marxisme et philosophie du droit. Le cas Pasukanis*, Paryż 2010, s. 39.

⁴³ K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej. Przedmowa*, Warszawa 2005, s. 3–4.

⁴⁴ K. Korsch, *Appendix: An Assessment*, w: E.B. Paszukanis, *The General Theory of Law & Marxism*, przeł. B. Einhorn, Nowy Brunzwick 2003, s. 194–195. Márcio Bilharinho Naves twierdzi natomiast, że w teorii J.B. Paszukanisa relacja ekonomiczna naddeterminuje (w ujęciu althusserowskim) stosunek prawny. Zob. M. Bilharinho Naves, *Marxismo...*, s. 71–74. Por. także M. Mohyluk, *Teoria prawa...*, s. 71.

⁴⁵ C. Miéville, *Between...*, s. 79–80.

⁴⁶ C. Miéville, *Between...*, s. 79. Por. C. Wilén, *Why Paszukanis...*, s. 7.

⁴⁷ C. Miéville, *Between...*, s. 84; B. Melkevik, *Marxisme...*, s. 43.

⁴⁸ C. Sypnowich, *The 'Withering Away' of Law*, „Studies in Soviet Thought” 1987/4, s. 305–332. Por. L. Mażewski, *Problem obumarcia państwa w myśli twórców marksizmu a istnienie państwa sowieckiego. Kilka uwag o powstaniu klasy panującej w socjalizmie*, „Z Dziejów Prawa” 2020/13, s. 215–222.

⁴⁹ Por. S. Rundstein, *Idea prawa. Wybór pism*, red. M. Marszał, P. Szymaniec, Kraków 2023, s. 306–307.

⁵⁰ C. Miéville, *Between...*, s. 98.

⁵¹ A.J. Wyszyński, *Zagadnienia teorii państwa i prawa*, Warszawa 1952, s. 551.

prawna była *par excellence* formą prawa prywatnego⁵², opartego na tradycji romanistycznej⁵³, a dla takiego prawa niewątpliwie w Związku Radzieckim czasów J. Stalina nie było już miejsca⁵⁴.

3. Geneza formy prawnej w ujęciu J.B. Paszukanisa

Jak wskazuje Gian Giacomo Fusco, nawiązując do koncepcji Alfreda Sohn-Retela, ujęcie formy prawnej u Jewgienija B. Paszukanisa ma charakter dynamiczny i polega na zjawisku abstrahowania w procesie wymiany.⁵⁵ Jak pisze G.G. Fusco:

Forma towarowa wymaga oddzielenia korzystania od wymiany; ale podczas gdy w korzystaniu relacja między rzeczą a osobą nie jest kwestionowana, ponieważ jest w jakiś sposób bezpośrednia, w wymianie (gdy korzystanie jest wykluczone) relacja między osobą a rzeczą zostaje zapośredniczona przez samą ideę własności, w przeciwnym razie wymiana nie mogłaby mieć miejsca. (...) W zjawisku wymiany oderwanie od korzystania sprawia, że relacja między osobą a rzeczą staje się abstrakcyjna: przybiera postać roszczenia lub prawa podmiotowego do rzeczy. (...) Forma prawna stanowi zatem sztuczne powiązanie między podmiotem a przedmiotem w momencie, w którym praktyka wymiany oddziela bezpośrednią i konkretną relację między ludźmi a rzeczami: jest to w pewnym sensie przeniesienie na abstrakcyjną płaszczyznę prawną naturalnego/konkretnego faktu.⁵⁶

Sam J.B. Paszukanis pisał, że „stosunek prawny powstaje bezpośrednio z istniejących materialnych stosunków produkcyjnych ludzi”⁵⁷. Jak trafnie wskazuje C. Miéville:

W swej podstawowej formie towary wymienia się po kursie określonym przez ich wartość wymiany, a nie z jakiegoś zewnętrznego powodu lub dlatego, że jedna ze stron wymiany tego żąda. Dlatego też każdy podmiot uczestniczący w wymianie musi być (i) właścicielem prywatnego mienia oraz (ii) formalnie równy innemu podmiotowi lub podmiotom. Bez spełnienia tych warunków nie doszłoby do wymiany towarowej. Forma prawna jest niezbędną formą jaką przybiera stosunek pomiędzy formalnie równymi właścicielami wartości wymiany.⁵⁸

Genezy formy prawnej należy zatem doszukiwać się w samym zjawisku wymiany, traktując ją jako przesłankę *sine qua non* takiej wymiany⁵⁹. China Miéville pisze w tym kontekście o „fundamentalnej ontogenezie formy prawnej w kontrakcie”⁶⁰. Innymi słowy, jeżeli mamy do czynienia z wymianą towarowo-pieniężną, w której wymieniają się „równy z równym”, występuje zjawisko formy prawnej. Takie ujęcie problemu genezy formy prawnej czy też – co oznacza dla J.B. Paszukanisa to samo – genezy prawa jako takiego, jest w jego hylemorficznej teorii istotowo odmienne od innych ujęć tego samego problemu.

⁵² Por. A. Lukina, *Legal Form...*, s. 39.

⁵³ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 67.

⁵⁴ Por. W. Wołodkiewicz, *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, „Palestra” 1997/11–12, s. 71; M. Kuryłowicz, *Symbol prawa ludzkiego. Szkice o prawie rzymskim w utworach Louisa Aragona i Mieczysława Jastruna*, Lublin 2008, s. 140–141.

⁵⁵ G.G. Fusco, *Legal Subjectivity...*, s. 132. Por. Alfred Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labour: A Critique of Epistemology*, przeł. M. Sohn-Rethel, Leiden-Boston 2020, s. 16–35, 64.

⁵⁶ Fusco, *Legal Subjectivity...*, s. 135.

⁵⁷ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 88.

⁵⁸ C. Miéville, *Between...*, s. 78. Por. J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 45, 108–111.

⁵⁹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 70. Por. M. Bilharinho Naves, *Marxismo...*, s. 53–63.

⁶⁰ C. Miéville, *Between Equal Rights...*, s. 105.

Przyjmując akt wymiany ekwiwalencyjnej za moment *iuris genesis*, J.B. Paszukanis tym samym zmuszony jest odrzucić koncepcję prawa jako rozkazu suwerena, określonego porządku wymuszającego posłuszeństwo⁶¹ czy umowy społecznej (wraz z ich prymatem prawa publicznego⁶²), prawa jako świadomości społecznej czy przeżycia psychologicznego, czy też – jak w ujęciach realizmu prawniczego i juryscentryzmu – jako norm, które w realny sposób ograniczają dyskrejonalną władzę prawników. Warto zauważyć natomiast interesujące podobieństwo pomiędzy Paszukanisową teorią genezy prawa a pojęciem prawa heglowskiego filozofa Alexandre’a Kojève’a, który wiązał je z relacją trójstronną powoda, pozwanego i bezstronnego sędziego, podkreślając moment sporu, poddanego osądowi niezainteresowanej osoby trzeciej jako kluczowy⁶³. Podobieństwo obu teorii staje się jeszcze bardziej widoczne, gdy zauważymy znaczenie, jakie w swojej teorii J.B. Paszukanis przypisuje sporowi sądowemu, pisząc iż: „Podstawową przesłanką regulacji prawnej jest (...) sprzeczność interesów prywatnych. Jest to równocześnie logiczna przesłanka formy prawnej i realna przyczyna rozwoju nadbudowy prawnej”⁶⁴. Niewątpliwie, płaszczyzną łączącą ujęcia J.B. Paszukanisa i A. Kojève’a jest kluczowy moment „uznania ‘innego’ za podmiot prawa”⁶⁵, w którym odnajdujemy (u obu autorów) echo słynnego sformułowania G.W.F. Hegla: „Nakazem prawa jest przeto: bądź osobą i uznawaj drugich jako osoby”⁶⁶.

Moment sporu cywilnoprawnego jest dla J.B. Paszukanisa niezwykle istotny, bowiem jest momentem, w którym forma prawna odróżnia się wyraźnie od formy ekonomicznej. W samym akcie wymiany formy te są do siebie zbliżone, wręcz zlewają się ze sobą⁶⁷; natomiast w momencie sporu forma prawna ukazuje się w swojej odrębności i *ex post* rozszerza tę odrębność aż do momentu swojej genezy w przeszłym akcie wymiany. Używając metafory fotograficznej, można by powiedzieć, że w momencie aktu wymiany powstaje „utajony obraz” formy prawnej, który już istnieje, choć jest niedostrzegalny, by w momencie zaistnienia sporu zostać „wywołanym” i stać się widocznym i postrzegalnym. Wedle słów J.B. Paszukanisa:

(...) stosunek ekonomiczny w swoim realnym ruchu staje się źródłem stosunku prawnego, który powstaje po raz pierwszy w momencie sporu. Właśnie spór, ścieranie się interesów powołuje do życia formę prawa, nadbudowę prawną. W sporze, tj. w procesie, podmioty gospodarujące występują jako strony, tj. uczestnicy nadbudowy prawnej. Sąd, nawet w najbardziej prymitywnej formie – to przede wszystkim nadbudowa prawna. Poprzez proces sądowy to co prawne wyodrębnia się od tego co ekonomiczne i występuje jako samodzielny element. Historycznie prawo zaczynało się od sporu, tj. od powództwa i dopiero potem obejmowało wcześniejsze, czysto ekonomiczne lub faktyczne stosunki, które dzięki temu od samego początku nabierały dwoistego charakteru – ekonomicznego i prawnego.⁶⁸

⁶¹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 95 (przykłady armii i zakonu). Por. A. Harms, *Warenform und Rechtsform. Zur Rechtstheorie von Eugen Paschukanis*, Fryburg Bryzgowijski 2009, s. 53–54.

⁶² W teorii J.B. Paszukanisa, forma prawa publicznego jest historycznie i logicznie pochodna względem formy prawa prywatnego. Zob. np. J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 84–88, 97–102.

⁶³ A. Kojève, *Esquisse d'une Phénoménologie du droit: Exposé provisoire*, Paryż 1981 [1943], s. 188–195. Chociaż Alexandre Kojève (właśc. Aleksander Kożewnikow) nie powołuje się w *Esquisse* na J.B. Paszukanisa, zważywszy, że był rosyjskim (białym) emigrantem we Francji, można chyba przyjąć, że zapoznał się z *Obszczą teorią*, która była jednym z najistotniejszych dzieł rosyjskojęzycznych w XX-wiecznej filozofii prawa. Jeżeli nie, to źródłem zbieżności będzie oczywiście myśl G.W.F. Hegla.

⁶⁴ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 68. Por. C. Miéville, *Between...*, s. 78–79.

⁶⁵ B. Melkevik, *Marxisme...*, s. 55.

⁶⁶ G.W.F. Hegel *Zasady filozofii prawa*, przeł. A. Landman, Warszawa 1969, s. 58 (§ 36).

⁶⁷ Por. W. Staśkiewicz, *Koncepcja prawa...*, s. 43.

⁶⁸ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 84.

Prymat relacji wymiany ekwiwalencyjnej i sporu cywilnoprawnego – a zatem fundamentalnych stosunków prawa materialnego i procesowego⁶⁹ – w rozpatrywaniu genezy i istoty formy prawnej rzutowały także na uznanie przez J.B. Paszukanisa prawa prywatnego za pierwowzór formy prawnej w ogólności.

Właśnie w prawie prywatnym – pisał – myślenie prawnicze porusza się najswobodniej i najpewniej; jego konstrukcja przyjmuje najbardziej wykończoną i harmonijną postać. Tutaj nad prawnikiem nieustannie unoszą się klasyczne cienie Aulusa Ageriusa i Numeriusa Negidiusa, tych osobistości rzymskiej formuły procesowej, z których czerpie on swoje natchnienie. Właśnie w prawie prywatnym aprioryczne przesłanki myślenia prawniczego oblekają się w ciało i krew dwóch spierających się stron (...).⁷⁰

Warto dodać, że przyjmowane przez J.B. Paszukanisa założenie, iż genezy formy prawnej należy doszukiwać się w aktach wymiany towarowo-pieniężnej oznaczało *a contrario*, że nie należy jej się doszukiwać w stosunkach produkcji⁷¹. Podobnie jak w wypadku omówionej w pkt. 2 kwestii odróżnienia prawa od ideologii i nadbudowy, także skupienie się na stosunkach wymiany, a nie produkcji, odróżnia teorię J.B. Paszukanisa od ujęć Marksowskich i marksistowskich⁷².

4. Problem autonomii prawa u J.B. Paszukanisa

Hylemorficzna struktura materialistycznej teorii prawa J.B. Paszukanisa wymusza swoisty sposób tematyzacji zagadnienia autonomii prawa. Innymi słowy, postrzeganie prawa jako formy, zawsze już sprzężonej z określoną treścią, powoduje nie tylko odmienne niż w innych teoriach rozłożenie akcentów, ale także – wyrastając z odmiennych założeń ontologicznych – prowadzi do odmiennych wniosków. Skutkiem hylemorficznej struktury jest więc przede wszystkim analityczne rozdzielenie od siebie dwóch aspektów autonomii, tj. pytania o autonomię formy prawnej względem treści (materii) prawa (autonomia wewnętrzna prawa) od pytania o autonomię prawa względem innych zjawisk, niebędących jego materią (autonomia zewnętrzna prawa), a zatem przede wszystkim (na tle *Ogólnej teorii...*) relacji prawa względem państwa i ideologii, które J.B. Paszukanis zalicza do tzw. nadbudowy⁷³.

Jak już wskazałem wcześniej, prymarną materią prawa, jego materialną podstawą, są dla J.B. Paszukanisa stosunki wymiany towarowo-pieniężnej, której przedmiotem mogą być przedmioty materialne (towary), „utowarowiona” praca, ale też *per extensionem* inne „utowarowione” aspekty życia społecznego, takie jak choćby przestępstwa, wymienne w sądzie na „pracę” w postaci odbywania kary pozbawienia wolności czy też na „cenę” w postaci grzywny⁷⁴. Formą dla tej materii są formalno-abstrakcyjne ujęcia podmiotów i przedmiotów stosunków prawnych, praw podmiotowych oraz środków ochrony prawnej, w szczególności procesowych. Stawiając na gruncie filozofii prawa J.B. Paszukanisa pytanie o autonomię tak ujętej formy względem jej materii

⁶⁹ Por. B. Melkevik, *Marxisme...*, s. 41.

⁷⁰ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 67.

⁷¹ Por. D. McLoughlin, *Exchange or Production? Poulantzas on the Legal Form and Paszukanis*, w: *Legal Form: Paszukanis...*, s. 145–168.

⁷² K. Korsch, *Appendix...*, s. 195; C. Miéville, *Between...*, s. 91.

⁷³ J.B. Paszukanis nie rozważa natomiast relacji prawa i kultury, religii, obyczajów, środowiska naturalnego itp.

⁷⁴ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 192–198. Por. Z. Cywiński, *Spoleczno-ekonomiczna interpretacja prawa karnego J.B. Paszukanisa. Uwagi wstępne*, „Nowe Prawo” 1987/4, s. 78–91.

(tj. o autonomię wewnętrzną prawa) należy *a limine* odrzucić Marksowską wizję prawa jako prostego odzwierciedlenia stosunków społecznych, o której była mowa w pkt. 2 powyżej. Przy czym J.B. Paszukanis nie tyle odrzuca całkowicie koncepcje bazy i nadbudowy, co stanowczo opowiada się przeciwko ujmowaniu formy prawnej jako części tej ostatniej. Odróżniając od siebie natomiast formę prawną i nadbudowę prawną, ujmuje tę ostatnią jako aparat prawny, a zatem część państwa czy innej organizacji społeczeństwa.

O ile zatem aparat prawny faktycznie stanowi nadbudowę, o tyle sama forma prawna stanowi nie tylko wyraz, ale też istotę stosunków wymiany towarowo-pieniężnej. W wyrafinowanym hylemorfizmie J.B. Paszukanisa tej samej materii mogą bowiem odpowiadać dwie równoległe (czy też „symetryczne”⁷⁵) formy⁷⁶ – materialny akt wymiany (stanowiący *materię prawa*) może być rozpatrywany zarówno w jego formie ekonomicznej, jak i prawnej⁷⁷. Szkopuł jednak w tym, że forma ekonomiczna nie byłaby możliwa bez formy prawnej. Mówiąc inaczej, forma ekonomiczna presuponuje formę prawną, do pewnego stopnia stanowiąc z nią fenomenologiczną (choć nie ontyczną) jedność. Bez abstrakcyjnych pojęć towaru, jego właściciela i pieniądza jako abstrakcyjnego nośnika wartości nie byłoby bowiem możliwe spotkanie się właściciela towaru z jego nabywcą i wymiana towaru na pieniądze. Aby mogło to bowiem nastąpić, muszą oni nawzajem uznać się za właścicieli towarów i pieniędzy, które zamierzają wymienić. Z punktu widzenia pytania o autonomię wewnętrzną prawa możemy zatem stwierdzić, że forma prawna nie jest heteronomiczna względem swojej materii, lecz pozostaje z nią w relacji dialektycznej – bez formy prawnej (właściciel, towar, sprzedaż, pieniądź) nie byłby możliwy akt wymiany. Forma prawna kształtuje więc swoją materię, ale jednocześnie nie mogłaby bez niej zaistnieć⁷⁸.

W efekcie tego ukształtowania można oczywiście powiedzieć, że forma prawna *odzwierciedla* swoją materię, ale w odróżnieniu od ujęcia Marksowskiego, gdzie forma prawna – jak inne formy ideologiczne – jest całkowicie pasywna, w ujęciu Paszukanisowym odzwierciedlanie materii przez formę jest wtórne względem kształtowania tejże materii przed formę. Wymiar odzwierciedlania nie ma zatem charakteru pasywnego, tak jak to przyjmował K. Marks, lecz jest skutkiem uprzedniego (w sensie logicznym) ukształtowania materii. O ile możliwe jest wyobrażenie sobie formy prawnej bez materii prawa (norma prawna, która nie jest stosowana czy też formy prawne o znaczeniu już czysto historycznym), o tyle nie jest możliwe wyobrażenie sobie materii prawa (aktu wymiany) niebędącej zawsze już zdeterminowanej formą prawa (nie jest bowiem możliwa wymiana bez uprzedniego albo choćby równoczesnego uznania ekwiwalencji przedmiotów wymiany i zdolności podmiotów wymiany do jej dokonywania, tj. jest ich zdolności prawnej i zdolności do czynności prawnych).

Na gruncie *Ogólnej teorii*... problematyka autonomii zewnętrznej formy prawnej pojawia się w zasadzie tylko w odniesieniu do dwóch aspektów: autonomii formy prawnej

⁷⁵ C. Wilén, *Why Pashukanis...*, s. 16.

⁷⁶ O ile tego typu ujęcie na gruncie ontologii przedmiotów materialnych mogłoby budzić uzasadnione wątpliwości, o tyle na gruncie ontologii społecznej wyjaśnia ono w sposób elegancki mnogość bytów społecznych opartych na tych samych substratach materialnych. Jewgienij B. Paszukanis idzie tu wyraźnie w ślady Marksa, który podkreślał, że ten sam przedmiot materialny może być rozpatrywany z perspektywy już to wartości użytkowej (będzie wówczas określoną rzeczą), już to z perspektywy wartości wymiennej (będzie wówczas towarem). W efekcie tej samej materii (materialnemu przedmiotowi) odpowiadają dwie substancje, będące pochodną dwóch substancjalnych form – formy wartości użytkowej i formy wartości wymiennej.

⁷⁷ Rozdzielenie ich następuje, jak wskazałem w pkt 3, dopiero w momencie sporu, przy czy czym działa ono *ex post* z mocą wsteczną, tak więc forma prawna jest zawsze już formą prawną, a nie ekonomiczną, nawet jeżeli w momencie *iuris genesis* nie było to dostrzegalne.

⁷⁸ Por. C. Cercel, *Impossible Objects...*, s. 177.

względem państwa oraz względem ideologii. Gdy idzie o relację prawa do ideologii, J.B. Paszukanis nie neguje ideologicznego charakteru prawa, tj. faktu, że prawo może mieć treść ideologiczną. Nie oznacza to jednak, by prawo było tożsame z ideologią, tj. by było zjawiskiem ideologicznym, ani też by było zdeterminowane przez ideologię. Ideologiczna treść prawa niebędącego samo przez się ideologią jest u J.B. Paszukanisa niejako skutkiem ubocznym istoty formy prawnej, a zatem jej istotowych elementów, takich jak autonomia i równość podmiotów prawa, abstrakcyjnie ujęte prawa podmiotowe, itp. Oczywiście, w obliczu realnych nierówności społecznych, ujmowanie na gruncie prawa podmiotów jako abstrakcyjnie równych i autonomicznych jest w rzeczywistości kontrfaktyczne (na co J.B. Paszukanis niejednokrotnie zwraca uwagę⁷⁹); wynika jednak nie z tego, że prawo *jest* ideologią ani też z tego, że prawo *jest pod wpływem* ideologii, ale jest wyłącznie konsekwencją *istoty* formy prawnej i jej genezy w relacjach wymiany towarowej. Oczywiście, relacje takie nie muszą występować w każdym społeczeństwie (możliwy jest wyzysk bezpośredni poprzez niewolnictwo czy daninę feudalną, albo społeczeństwo oparte o system nakazowo-rozdzielczy), ale w takim społeczeństwie nie będzie (jeszcze albo już) miejsca na formę prawa. *Ubi commercium, ibi ius* – można by sparafrazować znaną paremię.

Co się natomiast tyczy relacji formy prawa i nadbudowy politycznej, tj. państwa i tworzonych przez nie prawa, J.B. Paszukanis stoi na stanowisku pierwotności prawa wobec państwa i stosunku prawnego wobec normy prawnej⁸⁰. Jest to oczywiście logiczną konsekwencją przyjętej przez niego koncepcji prawa, ale ma równocześnie doniosłe skutki dla problemu autonomii zewnętrznej prawa. Prawo (*ius*) będąc pierwotne względem państwa i prawa pozytywnego (*lex*), pozostaje wobec nich autonomiczne zarówno ontologicznie, jak i aksjologicznie. Szerokie wywody J.B. Paszukanisa o relacji między prawem prywatnym a publicznym, w tym nawet karnym, oparte o założenie, że prawo publiczne jest możliwe do pomyślenia jedynie poprzez przeszczepienie poza swój właściwy obszar regulacji założeń konstrukcyjnych prawa prywatnego należy rozumieć, jak się wydaje, w ten sposób, że podstawą autonomii prawa są jego formalne wartości, wytworzone na gruncie cywilistycznym, najbliższym genezie formy prawnej. Co istotne, aksjologia formy prawnej jest zdecydowanie autonomiczna, bowiem – jak wskazuje J.B. Paszukanis – „samo pojęcie sprawiedliwości zaczerpnięte jest ze stosunku wymiany i poza nim nie wyraża niczego”⁸¹. Forma prawna jest również autonomiczna funkcjonalnie, gdyż jej mechanizm działania nie wymaga istnienia państwa ani tworzonych przez nie prawa pozytywnego. Jak powiada J.B. Paszukanis: „Władza państwowa wnosi do struktury prawnej przejrzystość i trwałość, ale nie tworzy jej przesłanek (...)”⁸². Dlatego prawo jest, według omawianego autora, nie tylko autonomiczne wewnętrznie (względem swojej materii, jaką jest wymiana), ale też zewnętrznie, względem państwa i tworzonych przez nie prawa pozytywnego (*lex*), jak i względem polityki i ideologii. Autonomia ma przede wszystkim charakter ontologiczny, który dodatkowo przekłada się na jej wymiar aksjologiczny i funkcjonalny. Problemu autonomii prawa w wymiarze poznawczym⁸³ J.B. Paszukanis zasadniczo nie podejmuje; wszak *Ogólna teoria...* miała być jedynie wstępem do większego i pełniejszego dzieła.

⁷⁹ Zob. np. J. B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 153.

⁸⁰ W. Stańkiewicz, *Koncepcja prawa...*, s. 44.

⁸¹ J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 171.

⁸² J.B. Paszukanis, *Ogólna teoria...*, s. 85.

⁸³ Pomijam tu kwestię licznych fragmentów *Ogólnej teorii...*, gdzie J.B. Paszukanis krytykuje rozmaite stanowiska w nauce prawa (zarówno teorii, jak i dogmatyce), m.in. zarzucając im ideologiczność i oderwanie od rzeczywistości.

5. Zakończenie

Na gruncie realistycznego hylemorfizmu prawniczego J.B. Paszukanisa wyłania się złożony obraz autonomii prawa. W odróżnieniu od uproszczonych ujęć marksistowskich⁸⁴, prawo nie jest tu traktowane jako epifenomenalne odzwierciedlenie stosunków ekonomicznych, a forma prawna nie stanowi bynajmniej zewnętrznej, językowej postaci, jaką prawnicy nadają stosunkom społecznym ukształtowanym w innych porządkach. W omawianym ujęciu to forma prawna przyjmuje rolę aktywną, kształtując swoją materię. Bez formy prawnej i jej składowych elementów istotnych (*essentialia*), tj. abstrakcyjnie ujętych pojęć podmiotów prawa, praw podmiotowych, stosunków prawnych i przedmiotów tych stosunków, wymiana towarowo-pięniężna byłaby nie do pomyślenia. Zatem „wynalazek” prawa, by nawiązać do sformułowania Aldo Schiavonego⁸⁵, jest nie tyle pochodną gospodarki towarowo-pięniężnej, co leży u jej podstaw, wręcz warunkując jej historyczne pojawienie się. Pytanie o autonomię formy prawnej względem jej materii, tj. materialnych aktów wymiany, wymaga więc na gruncie teorii J.B. Paszukanisa odpowiedzi afirmatywnej i jursycentrycznej. Forma prawna umożliwia i kształtuje takie akty, której bez niej byłyby nie do pomyślenia, przynależąc tym samym do istoty wymiany. Równocześnie jednak należy pamiętać, że forma prawna współdzieli swoją materię (treść) z formą towarową, co skutkuje swego rodzaju splotem ontycznym obu tych form, jednak bez przewagi jednej nad drugą; splot ten zostaje rozwiązany dopiero w momencie sporu cywilnoprawnego. Takie ujęcie, odbiegające od klasyków marksizmu – a nawet niemające, zdaje się, ekwiwalentu w żadnej innej teorii – jest niewątpliwie oryginalnym wkładem J.B. Paszukanisa do filozofii prawa.

Gdy idzie o autonomię prawa względem państwa, polityki i ideologii, a zatem to, co określiłem mianem zewnętrznej autonomii prawa, J.B. Paszukanis zajmuje stanowisko nie mniej afirmatywne i jursycentryczne. Rozpatrując genezę formy prawnej, podkreśla, że należy jej szukać w wymianie towarowo-pięniężnej, a rolą państwa może być jedynie jej zarejestrowanie, uznanie jej istnienia. Co więcej, forma prawna, dzięki swej atrakcyjności, zaczyna historycznie wpływać na te sfery działania państwa, które nie są związane z wymianą towarowo-pięniężną, a zatem na kształtowanie się prawa publicznego *ad imaginem et similitudinem* prawa prywatnego. Koncepcje publicznych praw podmiotowych czy kary jako odpłaty za przestępstwo są bowiem wewnętrznymi transplantami prawnymi (*legal transplants*) czy też rozlewaniem się (*spillover*) formy prawa prywatnego na obszar prawa publicznego *in statu nascendi*. Forma prawna, będąca w swej genezie i istocie *par excellence* formą prawa prywatnego, jest więc nie tylko autonomiczna, ale też dzięki atrakcyjności swych formalno-abstrakcyjnych elementów konstrukcyjnych ma tendencję do rozpleniwania się i kolonizacji obszarów dotychczas zastrzeżonych dla sfery polityki i właściwej jej bezkształtnej dyskrecjonalności i decyzyzmu. Można więc powiedzieć, że jurydyzacja, której przejawem jest rozwój prawa publicznego, dokonuje się dzięki specyficznym własnościom formy prawnej, które jednak powstały na gruncie prawa prywatnego, będącego kolebką jurydyczności (*juridicité*)⁸⁶ jako takiej.

⁸⁴ Na gruncie marksizmu zachodniego wypracowano też bardziej wyrafinowaną koncepcję tzw. względnej autonomii prawa (*relative autonomy of law*). Zob. np. E. Chia, *On the 'Relative' Autonomy of the Modern Form of Law: From Marx and Engels to Althusser*, w: *Legal Form and the End of Law: Pashukanis's Legacy*, red. C. Cercel, G.G. Fusco, P. Tacik, Abingdon–Nowy Jork 2025, s. 119–148.

⁸⁵ A. Schiavone, *The Invention of Law in the West*, przeł. J. Carden, A. Shugaar, Cambridge MA–Londyn 2012.

⁸⁶ Por. P. Amselek, *Methodes phénoménologique et théorie du droit*, Paryż 1964, s. 49.

Niemniej autonomiczne jest prawo, na gruncie teorii J.B. Paszukanisa, względem ideologii. Choć autor ten nie tylko nie pomija milczeniem, ale wręcz w sposób jaskrawy i ironiczny podkreśla ideologiczne aspekty formy prawnej, to gdy idzie o ontologię społeczną w bardzo ścisły sposób podkreśla odrębność prawa i ideologii, stanowczo protestując przeciwko próbom sprowadzenia formy prawnej do formy ideologicznej.

Na zakończenie tych rozważań można postawić pytanie o aktualność myśli J.B. Paszukanisa dla naszego, współczesnego rozumienia autonomii prawa względem ekonomiki, polityki czy ideologii. Niewątpliwie zaskakującym – z naszej perspektywy poznawczej – było przyjęcie przez J.B. Paszukanisa jako punktu wyjścia rozważań nad formą prawną momentu ekwiwalentnej wymiany. Jeżeli przyznamy mu jednak rację, że właśnie w tym akcie następuje – jak powiedziałby G.W.F. Hegel – realizacja fundamentalnego nakazu prawa w postaci bycia autonomicznym podmiotem i uznania innych za takie⁸⁷, to faktycznie możemy przyjąć, że cały gmach jurydyczności spoczywa na wymianie jako na momencie jej genezy, oraz na procesie równorzędnych stron przed bezstronnym sędzią jako na momencie jej najpełniejszego urzeczywistnienia i definitywnego wyodrębnienia. Tak ujęte cechy konstrukcyjne tkanki prawnej, będące wyrazem samej istoty prawa jako prawa⁸⁸, odróżniającej je od innych form bytu społecznego, sprowadzają się zatem nie tyle do formalno-abstrakcyjnego formułowania wypowiedzi normatywnych popartych zorganizowanym przymusem, ale raczej do stworzenia i podtrzymywania układu abstrakcyjnie ujętych stosunków społecznych opartych na autonomicznych podmiotach, kierujących względem siebie prawa podmiotowe, których ochrony mogą poszukiwać w procesie. Układ taki oparty jest niewątpliwie na wartościach czysto formalnych⁸⁹, których postępująca złożoność wymaga wykształcenia się profesjonalnej grupy społecznej, zapewniającej jej obsługę w postaci aparatu prawnego. Jewgienij B. Paszukanis nie podjął tego wątku w swojej pracy – albo go podjął nie zdążył – ale pytanie o autonomię prawa, analizowane w niniejszym artykule, można by uzupełnić o problem autonomii aparatu prawnego (nadbudowy prawnej), obejmującej w szczególności naukę prawa i praktykę prawniczą. Choć ustosunkowanie się do tego problemu wykraczałoby niewątpliwie poza ramy rekonstrukcji i interpretacji poglądów J.B. Paszukanisa, to można pokusić się o twierdzenie, że postulat autonomii nauki prawa i praktyki prawniczej, opartej o wartości formalne prawa – stanowiący jeden z głównych elementów juryscentrycznej wizji prawa⁹⁰ – wydaje się stanowić logiczne uzupełnienie i rozwinięcie poglądów tego myśliciela. W tym kontekście znamienym staje się fakt, że właśnie rekonstrukcji poglądów radzieckiego teoretyka poświęcony był debiut naukowy twórcy juryscentryzmu,⁹¹ który zresztą nie ukrywał, że „realistyczna perspektywa przyjęta przez J.B. Paszukanisa odcisnęła piętno na (jego – dop. R.M.) późniejszych zainteresowaniach badawczych”⁹².

⁸⁷ Por. G.W.F. Hegel, *Zasady filozofii prawa...*, s. 58 (§ 36).

⁸⁸ Por. A. Kozak, *Poglądy Jewgienija B. Paszukanisa...*, s. 8–9. Zob. także W. Staśkiewicz, *Koncepcja prawa...*, s. 44, przyp. 11.

⁸⁹ Por. A. Kozak, *Granice prawniczej władzy dyskrejonalnej*, Wrocław 2002, s. 141; A. Kozak, *Myślenie...*, s. 155; M. Pichlak, *Aporie teorii, paradoksy praktyki. O wewnętrznych napięciach w obrębie juryscentryzmu*, w: *Profesjonalna kultura prawnicza*, red. M. Pichlak, Warszawa 2012, s. 68.

⁹⁰ A. Kozak, *Granice...*; A. Kozak *Myślenie...*. Zob. także M. Pichlak, *Artura Kozaka cierpliwość wobec prawa*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2014/1, s. s. 226–242.

⁹¹ A. Kozak, *Poglądy Jewgienija B. Paszukanisa...*. Por. M. Pichlak, *Wykaz publikacji naukowych Artura Kozaka*, w: *Profesjonalna kultura prawnicza*, red. M. Pichlak, Warszawa 2012, s. 212.

⁹² A. Kozak, *Próba autorekonstrukcji...*, s. 185.

The Question of the Autonomy of Law in the Light of E.B. Pašukanis's Hylomorphic Theory

Abstract: The purpose of this article is to examine the position of Evgenij Bronislavovič Pašukanis regarding the problem of autonomy of law. The source material for the research is his monograph entitled *The General Theory of Law and Marxism* (1924), in which he laid down the framework of his hylomorphic theory of law, also described as a materialist or realist theory. The article begins with a reconstruction of the basic assumptions of Pašukanis's hylomorphic theory of law and then moves on to the key issue of his views on the genesis of juridical form. In the light of the analysis, the article shows that the essence of law in Pašukanis's view is that it is a form which shapes and makes possible the relations of economic exchange that constitute its proper matter. Against this background, the article addresses the issue of the autonomy of law, indicating that it should be considered in two dimensions: the internal autonomy of law, i.e., the autonomy of juridical form in relation to its content, and the external autonomy of law, i.e., the autonomy of law in relation to the state, politics and ideology. When it comes to the internal autonomy of law, the article points out that the relationship of the form of law to its matter is – in Pašukanis's view – of a dialectical nature, which results in his rejection of Marx's conception of law as a "superstructure" reflecting economic relations in the "base". When it comes to the external autonomy of law, Pašukanis is firmly on the side of a hard ontology of law, based on its hylomorphic substance (the composite of the matter of acts of exchange and its legal form), which makes law primary vis-à-vis the state and politics and essentially distinct from ideology. This does not, of course, exclude the ideological nature of law, but – again contrary to Marxists – Pašukanis does not allow for the recognition of law as an essentially ideological phenomenon.

Keywords: autonomy of law, ideology, hylomorphism, juriscentrism, juridical form, legal form, Pašukanis

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Amselek, P. (1964). *Methodé phénoménologique et théorie du droit*. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence.
- Arndt, A. (2021). *Rechtsform gleich Warenform? Zur Methode in Paschukanis' Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*. Berlin: Bertz+Fischer.
- Bilharinho Naves, M. (2000). *Marxismo e direito. Um estudio sobre Pachukanis*. São Paulo: Boitempo Editorial.
- Bosiacki, A. (2012). *Utopia. Władza. Prawo. Doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917–1921*. Warszawa: Liber. Wyd. 2.
- Chia, E. (2025). On the 'Relative' Autonomy of the Modern Form of Law: From Marx and Engels to Althusser. W: *Legal Form and the End of Law: Pashukanis's Legacy*. Abingdon-New York: Routledge (w druku). Red. C. Cercel, G.G. Fusco, P. Tacik.
- Cywiński, Z. (1987). Społeczno-ekonomiczna interpretacja prawa karnego J.B. Paszukanisa. Uwagi wstępne *Nowe Prawo* 4, 78-91.
- Fusco, G.G. (2025). Legal Subjectivity and Abstraction: Tracing the Past of the Legal Form. W: *Legal Form: Pashukanis and the Marxist Critique of the Law*, 125-144. Abingdon-New York: Routledge. Red. G.G. Fusco, P. Tacik, C. Cercel
- Gromski, W. (2000). *Autonomia i instrumentalny charakter prawa*. Wrocław: Kolonia Limited.
- Harms, A. (2009). *Warenform und Rechtsform. Zur Rechtstheorie von Eugen Paschukanis*. Freiburg: ça ira Verlag.
- Head, M. (2008). *Evgeny Pashukanis: A Critical Reappraisal*. Abingdon-New York: Routledge.
- Hegel, G.W.F. (1969). *Zasady filozofii prawa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Przeł. A. Landman.

- Hegel, G.W.F. (2011). *Nauka logiki*, t. II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Przeł. A. Landman.
- Kojève, A. (1981). *Esquisse d'une phénoménologie du droit: Exposé provisoire*. Paris: Gallimard.
- Koons, R.C. (2017). The ontological and epistemological superiority of hylomorphism. *Synthese*, 198, 885-903.
- Korsch, K. (2002). Appendix: An Assessment. W: E.B. Pashukanis, *The General Theory of Law & Marxism*. New Brunswick: Transaction Publishers. Przeł. B. Einhorn.
- Kozak, A. (1988). Poglądy Jewgenija B. Paszukanisa na istotę prawa. *Przegląd Prawa i Administracji* 24, 5-17.
- Kozak, A. (2002). Granice prawniczej władzy dyskrecjonalnej. Wrocław: Kolonia Limited.
- Kozak, A. (2011). *Myślenie analityczne w nauce prawa i praktyce prawniczej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Red. M. Pichlak.
- Kozak, A. (2012). Próba autorekonstrukcji drogi badawczej, czyli Artur Kozak o własnym dorobku. Oprac. M. Pichlak. W: *Profesjonalna kultura prawnicza*, 185-211. Warszawa: Scholar. Red. M. Pichlak.
- Krapiec, M. (1968). Materia i forma. Ich różne rozmuienie w historii filozofii. *Roczniki Filozoficzne*, 16,1 55-65.
- Kuryłowicz, M. (2008). *Symbol prawa ludzkiego. Szkice o prawie rzymskim w utworach Louisa Aragona i Mieczysława Jastruna*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Mańko, R. (2025). Paşukanis on Ideology and the Juridical (A Note on the General Theory of Law and Marxism). W: *Legal Form: Pashukanis and the Marxist Critique of the Law*, 76-102. Abingdon-New York: Routledge. Red. G.G. Fusco, P. Tacik, C. Cercel.

- Marks, K. (2005). *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej. Przedmowa*. Warszawa: Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej UW.
- Marks, K., Engels F. (1975). *Ideologia niemiecka*. W: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 3, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mażewski, L. (2020). Problem obumarcia państwa w myśli twórców marksizmu a istnienie państwa sowieckiego. Kilka uwag o powstaniu klasy panującej w socjalizmie. *Z Dziejów Prawa* 13: 215-223.
- McLoughlin, D. (2025). Exchange or Production? Poulantzas on Legal Form and Pashukanis. W: *Legal Form: Pashukanis and the Marxist Critique of the Law*, 145-168. Abingdon-New York: Routledge. Red. G.G. Fusco, P. Tacik, C. Cercel
- Melkevik, B. *Marxisme et philosophie du droit. Le cas Pasukanis*. Paris: Buenos Books.
- Miéville, C. (2005). *Between Equal Rights: A Marxist Theory of International Law*. Leiden-Boston: Brill.
- Mohyluk, M. (2010). Teoria prawa radzieckiego w poglądach wybranych prawników II Rzeczypospolitej. *Miscellanea Historico-Iuridica* 9, 67-81.
- Obermayr, L.L. (2022). *Die Kritik der marxistischen Rechtstheorie: Zur Paschukanis' Begriff der Rechtsform*. Weilerswirst: Velbrück Wissenschaft.
- Passinsky, A. (2021). Norm and Object: A Normative Hylomorphic Theory of Social Objects. *Philosophers' Imprint*, 5, 1-21.
- Paszukanis, J.B. (1985). *Ogólna teoria prawa i marksizm*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Przeł. L. Lisiakiewicz.
- Pichlak, M. (2012a). Aporie teorie, paradoksy praktyki. O wewnętrznych napięciach w obrębie juryscentryzmu. W: *Profesjonalna kultura prawnicza*, 59-74. Warszawa: Scholar. Red. M. Pichlak.

- Pichlak, M. (2012b). Wykaz publikacji naukowych Artura Kozaka. W: *Profesjonalna kultura prawnicza*, 212-216. Warszawa: Scholar. Red. M. Pichlak.
- Pichlak, M. (2014). Artura Kozaka cierpliwość wobec prawa. *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna* 3(1), 226-242.
- Rundstein, S. (2023). *Idea prawa. Wybór pism*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej. Red. M. Marszał, P. Szymaniec.
- Schiavone, A. (2012). *The Invention of Law in the West*. Cambridge MA-London: Belknap Press. Przeł. J. Carden, A. Shugaar.
- Schimmenti, G. (2023). Marx's Dissertation in Light of the Value-Form. *Historical Materialism*, 31(4), 206-230.
- Sharlet, R. (1968). *Pashukanis and the Commodity Exchange Theory of Law, 1924–1930: A Study in Soviet Marxist Legal Thought*. Niepubl. rozprawa doktorska, Indiana University.
- Simpson, W.M.R. (2023). *Hylomorphism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, J.E.H. (2002). Leibniz's Hylomorphic Monad. *History of Philosophy Quarterly*, 19(1), 21-42.
- Sohn-Rethel, A. (2020). *Intellectual and Manual Labour: A Critique of Epistemology*. Leiden-Boston: Brill. Przeł. M. Sohn-Rethel.
- Staśkiewicz, W.
- Staśkiewicz, W. (1982). Koncepcja prawa J.B. Paszukanisa – dylematy teorii i praktyki. *Państwo i Prawo* 8, 41-53.
- Sypnowich, C. (1987). The 'Withering Away' of Law. *Studies in Soviet Thought* 4, 305-332.
- Von Arx, S. (1997). *An Examination of E.B. Pashukanis's, General Theory of Law and Marxism*. Niepubl. rozpr. doktorska, State University of New York.

- Wilén, C. (2023). Why Pashukanis was right: Abstraction and form in *The General Theory of Law and Marxism*. *Capital & Class*, 1-23.
- Wołodkiewicz, W. (1997). Czy prawo rzymskie przestało istnieć?, *Palestra* 11-12, 70-74.
- Wyszyński, A.J. (1952). *Zagadnienia teorii państwa i prawa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zmierczak, M. (2009). Jewgienij Bronisławowicz Paszukanis i jego marksistowska teoria prawa — kilka refleksji krytycznych. *Z Dziejów Prawa* 20, 587-593.